

VİCDANIMIZIN SEVDİYİ DİLDAR, VƏTƏNDİR...

*Elmin, hünərin, mərifətin varsa, buyur gəl,
Yoxsa, bu həyat aləminə olma bir əngəl!
Ərbabi-kamalın yeridir, bil ki, bu meydan,
Bədbəxt yaşar torpağın üstündəki nadan!*

Bu misralar XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikir tarixinin tanınmış simalarından, Azərbaycan romantizminin yaratıcılarından və ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Məhəmməd Hadinin ötən əsrin

əvvəllərində yazmış olduğu şeirdəndir. Məhəmməd Hadi dövrünün həssas, tərəqqi-pərəvər adamı, sosial və mədəni tərəqqi, maarifçilik məsələləri ilə məşğul olan vətəndaş-yazıçısı, vətəndaş-şairi idi. Yaşadığı dövrdə xalq həyatında baş verən böyük oyanmanı, önə çıxan qabaqcıl ictimai meyilləri alqışlayan M.Hadi mədəni intibahın daha da dərinləşməsi üçün poetik, elmi-publisistik əsərləri və tərcümələri ilə öz vətəninin yüksək mədəni səviyyəyə qaldırılmasında xeyli işlər görmüşdür. Son dərəcə həssas, duyan və düşünən bir ziyalı olan Hadi zəmanəsindəki çox müxtəlif məsələlər barədə mülahizələr yürütmüşdür.

Əsl adı Ağa Məhəmməd olan, gəncliyində özünə Hadi təxəllüsünü götürən Məhəmməd Hadi Əbdülsəlimzadənin cəmi 40 il sürən və əzablı yollardan keçən şəxsi həyatı da, ziddiyyətli yaradıcılıq taleyi də bir-birini əvəz edən faciələrlə doludur. 1879-cu ildə Şamaxı şəhərinin Sarıtorpaq məhəlləsində, tacir ailəsində doğulan Məhəmməd Hadi uşaq ikən yetim böyümüş, ata-ana nəvazişinin nə demək olduğunu bilməmişdir. Kiçik yaşlarından ərəb və fars dillərini mükəmməl mənimsəyən Hadi gənclik yaşına çatdıqda mədəniyyət mərkəzlərinin birində sistemli dünyəvi təhsil almaq arzusu ilə çırpınmış, lakin heç kəs ona yardım əlini uzatmamışdır. Sonralar o bunu feryadla xatırlamışdır:

Oxumaqçün nə qədər dadü-fəğan etdimsə,
Olmadı zərrə əsərbəxş şu istimdadım...

Məhəmməd Hadinin ədəbiyyat və mətbuat aləminə gəlişi Azərbaycan tarixinin son dərəcə məsul, keşməkeşli bir dövrünə təsadüf edir. 1905-ci ildə baş vermiş birinci rus inqilabının təsiri altında qaynar qazana bənəzəyən Azərbaycanın ədəbiyyat və mətbuat aləmində də yollar ayrılmış, inqilabın lehinə və əleyhinə

işləyən bir-birinə zidd iki cəbhə yaranmışdı. Öz vətəni, xalqını alovlu məhəbbətlə sevən, onun tükənməz dərdlərindən odlanıb yanan Hadi belə mürəkkəb ədəbi prosesdə özünə müstəqil yol - ədəbiyyat tariximizdə yeni, orijinal bir hadisə olan romantizm yolunu seçərək XX əsr Azərbaycan romantizminin təməl daşını qoyur.

Hadinin romantizminin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, o, xəyallarında canlandıraraq kağıza köçürdüyü ülvə həyatı, ictimai bərabərlik aləmini yaşadığı həyata, mövcud quruluşa qarşı qoyur, bununla ətrafı bürüyən eybəcərliklərə qarşı oxucuda ikrah hissi oyadır, eyni zamanda zəhmətkeş insanları istismar cəmiyyətini devirib bərabərlik aləmi yaratmağa çağırırdı.

Daha çox şair kimi tanıdığımız Məhəmməd Hadinin hər bir yeni şeiri vətənin dərdlərindən, millətin müsibətlərindən qopan fəryad, həmvətənlərini qəflət yuxusundan oyanıb mübarizəyə qoşulmağa çağırış idi. İstismar dünyasına qarşı qəzəb və nifrəti sonsuz olan Hadi yazırdı:

Qaldıq əlində bir sürü ərbabi-vəhşətin,
Olduq əsiri pəncəyi-qəhrü müsibətin!
...Minlərcə binəva quru yerlərdə can verir,
Beş-on ləim naili dəryayi-nemətin!...

Bəzən onun misralarındakı şikayətçi əhvali-ruhiyyə sətirdən-sətrə dəyişib gərginləşir və ən nəhayət:

İç, ic nə qədər istər isən, qanımı, zalim!
Bir gün görərəm qanini səhbəlar içində! –

deyəcək dərəcəsinə yüksəlirdi.

Mühüm cəhət bir də o idi ki, “rəfiq” (dost) adlandırdığı “qulların”, “binəvaların” adından danışan müəllif tək-cə etirazla kifayətlənmir, həm də “rəfiqləri” əlbir olub istibdad əleyhinə fəal mübarizəyə çağırırdı.

Şair siyasətdən kənar məsələlərdən bəhs edərkən belə sözarası cəmiyyət məsələlərinə keçir və öz əsas dərdini şeirin içində bəyan edirdi:

Hürriyyətə, ülvəyyətə, qüdsiyyətə, millət!
Amali-səadətlə olaq biz dəxi təyyar!

Hadinin romantikası insanın işıqlı gələcəyindən xəbər verirdi. "Aləmi-müsavatdan" adlı əsərində Hadi xəyalında yaratdığı ədalətli cəmiyyətdən söz açaraq yazır:

İzzətli bəradər, sənə bu iş ola məlum:
Yox burda hökumət, nə də hakim, nə də məhkum.

Bu üç sözü məhv eyləmişiz cümlə lüğətdən,
Azadəsəriz indi bu üç danə sifətdən.

Şairin arzuladığı ideal cəmiyyətdə zülm, insanın insan tərəfindən istismarı yoxdur, onun xəyalında bəslədiyi arzular - şəxsiyyət, vicdan və söz azadlıqları burada bir həqiqət şəklində mövcuddur. Heç kəs heç kəsə pislik, təzyiq etmək fikrinə düşmür, hamını yalnız rifah düşündürür. Burada hamı iş adamıdır, hamı "asayışı-xəlqə" xidmət edir. Şair bu idarə üsulunu "cümhuriyyət" adlandırır.

Hadi cəmiyyətin geridə qalmasının səbəbini mədəniyyətsizlikdə, maarifsizlikdə, savadsızlıqda görür, "maarif olsa, zülmü məhv olar, əlbəttə, dünyanın" deyirdi.

Onun 1906-cı ildə yazmış olduğu bir məqalədə bu sətirlərə rast gəlirik: "İnsan bacarırsa, öz xanəsinə və bəlkə də, vücudunu qiraətxanə yapmalı, oxumaqdan, öyrənməkdən, mütaliəyi-kütubdan yorulmamalı və usanmamalıdır".

Bəzən dünyanın qabaqcıl xalqları, onların progressiv hərəkətlə meyl ilə müqayisədə öz xalqının avamlıqda, cəhalətdə qaldığını görən M.Hadi dərin vətəndaşlıq kədəri ilə yazırdı:

İmzasını qoymuş miləl övraqi-həyatə,
Yox millətimin xətti bu imzalar içində.

Məhəmməd Hadi ədəbiyyat tariximizdə vətənpərvər şeirə ən çox meyl edən şairlərdən olmuşdur. Vətənpərvərlik motivləri Hadi lirikasının ana xəttini təşkil edir. Şair vətəni Azərbaycanı vəsf etməkdən yorulmurdu:

Ey vətən, ey zəmini – pürqiymət.
Qucağındır, həqiqətən, cənnət.
Ey vətən, ey zəmilərin gözəli,
Mislini görmədim cahan gözəli!

Şair özünün ən qabaqcıl fikirlərini vətənlə bağlayır, vətən məfhumu Hadi şeirinin əsasını təşkil edir. "Vətən" şeiri buna gözəl nümunədir:

Dünyadə əməlimiz fəqət emari-vətəndir,
Vicdanımızın sevdiyi dildar, vətəndir.

Hadi zəmanəsinin bütün ictimai münasibətlərinə, mədəni-tarixi məsələlərinə progressiv cəbhədən yanaşmışdır. Onun uğrunda çarpışdığı ideyalar günümüzdə də aktuallığını itirməmişdir. Məlumdur ki, bu gün cəmiyyətimizdə "hicab" (örtü) məsələsinə münasibət birmənalı deyil, onu müdafiə edənlərlə bərabər, qəti əleyhdarları da az deyil. Hadinin dövründə isə Azərbaycanda hicab məsələsi kəskin mübahisə doğurmuşdu. Nəinki din xadimləri, hətta Avropa mədəniyyətini əxz etmiş bir sıra ziyalılar, qələm sahiblərinin bəzisi də müsəlman baxışını, örtüyünü müdafiə edirdi. Hadi bu məsələdə "örtü" tərəfdarı olan Cavidə qarşı çıxaraq yazırdı:

"Örtün" deyirsən...

Mən istəməm bu örtüyü, ey şair, istəməm!
Niçinmi ya?

"Örtü"! Bunu yaqdı ki, Qərb oldu möh-təşəm,

Pürfeyzu pürziya.

Xilqətdən anlaşıldı ki, azadəzadəyiz.

Doğulduq ki, biniqab!

Nurdan örülsə də üzü tutmuş olan siyah,
Yerə keçsin hicablar!

Şairin fikrincə, qadını örtülməyə məcbur edən qanunlar, yaxud dinlər, təbiətə, cəmiyyətə zidd hökmlər verirlər. Örtü lazım olsaydı, təbiət insanları açıq-saçıq yaratmazdı. Kişi də, qadın da bərabər yarandığı kimi, bərabər hüquqlu yaşamalıdırlar.

Şairin 1914-cü ildə çap etdirdiyi "Eşqi-möhtəşəm" adlı şeirlər məcmuəsindəki əsərlərin çoxu onun "ümməhati-həyat" deyə pərəstiş etdiyi qadınlara – analara həsr olunmuşdur. Kitabda Hadi qadınların müqəddəs tərbiyə vəzifəsindən, övlad böyütmənin vətən işi olmasından bəhs edir, qadınların bəzəyinin mərifətdən, bilikdən ibarət olduğunu yazır.

Yaxud Məhəmməd Hadi əsərlərində mədəniyyətdən danışarkən dönə-dönə Şərq ilə Qərbi müqayisə üsuluna müraciət edir. Belə ki, 1914-cü ildə bu mövzuda “Şərq ilə Qərbi müqayisə” adlı xüsusi bir poema da yazmışdır. Bir qayda olaraq belə əsərlərində Hadi Şərqi sənaye, texnika və mədəniyyətcə geriliklərini ürək ağrısı ilə təsvir edərək, əksinə Qərbin nailiyyətlərini təqdir edir. “Şərq ilə Qərbi müqayisə”də deyilir:

Məğribdə var maarif, Məşriqdə var cəhalət,
Məğribdə hürrdür xalq, Məşriqdə var əsarət.
Şərq əhli çox donuqdur, Məğribdə var hərərət,
Məğrib işıqlı yerdir, Məşriq zamini-zülmət...

Təəssüf ki, eyni vəziyyət bu gün də hökm sürməkdədir.

Hadi bəzən özünün qanadlı xəyalları ilə real ictimai həyat arasında böyük bir uçurum, ziddiyyət olduğunu anlayır, öz-özünə acıyırdı:

...Zavallı şairə bax, uğraşır xəyalilə,
Həqiqəti buraxıb oynayır zəlililə.

Hadi həm də filosof şair idi. Hadinin yaradıcılığında fəlsəfə və fəlsəfi şeirlər diqqəti xüsusi cəlb edir.

Cahanə gəlmədən məqsəd nədir insana,
bilməm ki?
Həqiqətmi bu xilqət, yoxsa bir əfsanə,
bilməm ki?
Yaratmaqdan nədir məqsəd bizi subhanə
bilməm ki?

Həyatın mənası, insanın taleyi ətrafında fəlsəfi düşüncələrdən doğan bu kimi suallar Hadi yaradıcılığında geniş yer tutur. Şair çətin müəmmalar qarşısında qalıb belə bir düşüncəyə dalırdı ki, əgər həyat, həqiqətən, bu qədər acı və dözülməzdirsə, o zaman insanın dünyaya gəlməkdə məqsədi nədir? Bəlkə həqiqət bu dünyada yox, başqa bir aləmdədir? Şair həyat nə olan şeydir, cəmiyyətdəki mübarizələr nə üçündür, göy cisimləri işığı haradan alır, kainatdakı mütəmadi dəyişiklik nəyin nəticəsidir? və s. bu kimi ciddi məsələlər ətrafında düşüncələrə dalırdı. Dünyanın mənşəyi, ölüm və həyatın mənası, yer, göy və

dəniz haqqında bir çox mülahizələr yürüdən Hadi qarşısına çıxan sualların çoxuna cavab tapa bilmirdi:

Bütün sərairi-həsti səzayi-heyrətdir,
Bu sayəzari müşəşə dəfini-zülmətdir.

Hadi insan həyatının bəlalar, fəlakətlər, əzablarla bağlı olmasının, böyük arzuların həmişə cavabsız qalmasının və alçaq adamların həmişə üstün mövqə tutmasının səbəbini aramağa cəhd edirdi. “Dünya-sahəyi-qəmdir” şeirində müəllif bir sıra dəlilləri ümumiləşdirərək belə bir nəticə hasil edir ki, xar olmaq, əzilmək, yanmaq və s. bu kimi məhrumiyət və fəlakətlər varlığın əsas qanunudur.

Buddizm dini ilə maraqlanan Hadi 1908-ci ildə “Tazə həyat” qəzetində “Budda kimdir” adlı böyük bir fəlsəfi-bədii очерк çap etdirmişdir.

M.Hadi yazıçılarımız içərisində mətbuatla sıx əlaqələri olan söz ustalarındandır. O, ədəbiyyat aləminə gəldiyi ilk gündən ömrünün axırlarına qədər müxtəlif mətbuat orqanları ilə əlaqə saxlamış, cəmiyyətdə həlli vacib olan problemlərə dair bədii, elmi, publisistik əsərlərini, tərcümələrini davamlı olaraq qəzet və jurnallarda nəşr etdirmişdir. 1905-ci ildə “Bəyani-həqiqət” adlı ilk məqaləsini “Həyat” qəzetində nəşr etdirməklə mətbuat aləminə gələn M.Hadi ölümündən bir qədər əvvələ kimi mətbuatla sıx əlaqədə olmuş, o vaxtın dəbdə olan “Füyuzat”, “Dəbistan”, “İrşad”, “Tazə həyat” və bir çox digər qəzet və jurnallarında aktual yazılarla çıxış etmişdir.

Birinci Dünya müharibəsi başlayan zamanı 1914-cü ildə Qafqaz ordusu ilə birlikdə cəbhəyə gedərək tam üç il Karpat dağlarında, Polşa torpağında qalan M.Hadinin cəbhə məktublarından belə məlum olur ki, o, top və güllə səsləri altında belə müntəzəm surətdə bədii yaradıcılıqla məşğul olur, bir-birinin ardınca əsərlər yaradırmış. “Dörd kitab vücuda gətirmişəm” – deyər Hadi cəbhə məktublarının birində qeyd edirdi. Diqqəti cəlb edən məqam budur ki, indiyədək insanı bütün kainatın ağası, təbiətin ən böyük əsəri hesab edən şair hərbin dəhşətlərindən sarsılaraq “Demək,

xunxarü vəhşisən, adın hərçənd insandır”
qənaətinə gəlir.

Hadi, ümumiyyətlə, insanpərvər sənətkar, bəşəriyyətin səmimi bir dostu və xeyirxahı olan şair idi. “Qış günlərində odlu fəğanlar” adlı gözəl bir şeirində yazırdı:

Həmişə yaxşılıq baş verməli
insan olanlardan,
Yamanlıq sadir olmaz rəhbəri
vicdan olanlardan!..
Bir əldən yaxşı iş gəlmək ki, mümkündür,
gərək silsin
Axa göz yaşların öz bəxtinə
giryən olanlardan!

M.Hadinin bədbinliyi, içkiyə meyil etməsi onu bir çoxlarının yanında gözü kölgəli etsə də, bu mənfi xüsusiyyətlər onun ictimai iztirabları, həyatında və xarakterində baş verən təlatümlərlə bağlı olmuşdur.

Müharibədən döndükdən sonra Gəncədə məskunlaşan Hadinin həyatında çətin dönəm başlayır. Müharibənin onun psixikasında yaratdığı sarsıntılar, şairin arzuladığı hürriyyətin gəlməməsi və vaxtilə Hadinin

düçar olduğu ruhi xəstəliyin şiddətlənməsi şairi ağır həyata sürükləyir. O, Gəncədə ikən təkrar meylini içkiyə salır, səfil və acınacaqlı bir hala düşür.

Maraqlı məqamlardan biri də Məhəmməd Hadinin o zaman yenicə hakimiyyətə gəlmiş müsavətçilərə olan münasibətidir. Araşdırdığımız arxiv materillərindən belə məlum olur ki, şairin yenicə iş başına keçmiş müsavətçilərə qarşı münasibəti o qədər də “isti” olmamış, onları “rubahlar” (tülkü) adlandırmış, o zaman ölkəni bürümüş aclıq, səfalət və qırğınların səbəbini müsavətçi siyasi xadimlərdə görmüşdür. Şair onlara düşmən kəsilmiş, fürsət tapdıqca çəkinmədən yeni hökumətin nazirlərini qılınclamışdır. Zəmanəni bulanıq, dövrəni qarışıq görən Hadi barışmazlıq əlaməti olaraq Bakıdan uzaqlaşmış və ömrünün sonunadək buraya qayıtmamışdır. Vəziyyəti gərginləşdirən səbəblərdən biri də bu idi ki, Hadi təbiətən çox qızgın, əsəbi, hər kiçik haqsızlıqdan qəzəblənib ona qarşı üsyan edən və özünü bəşəriyyətin dərdinə qalanlar cərgəsində görmək istəyən bir şəxsiyyət olmuşdur.

Şairin dəqiq ölüm tarixini və dəfn olunduğu yeri uzun müddət müəyyən etmək mümkün olmamışdır.

Uzun illər güman edilirdi ki, 1920-ci ilin may ayının ortalarında bərk soyuqlayan M.Hadi Gəncədə xəstəxanalardan birinə yerləşdirilmiş, Azərbaycan Qırmızı Ordu tərəfindən işğal edilərkən Gəncədə baş vermiş üsyan zamanı şəhərdə vuruşlar başladığı vaxt həkim və baxıcılar xəstələri qoyub dağılımış və baxımsız, köməksiz qalan bir çox xəstələr, o cümlədən Hadi həmin günlərdə vəfat etmişdir. Böyük tədqiqatçı alim Əziz Mirəhmədova görə “üsyandan sonra ölənlər dəfn ediləndə, onların kim olduğuna etina edən olmamışdır”.

Nəhayət, Hadinin yoxa çıxması müəmması ölümündən təxminən yarım əsrdən sonra açılır. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Abbas Zamanov 1984-cü ildə yazdığı “M.Hadinin həyat və yaradıcılığına ümumi bir baxış” məqaləsində göstərir ki, şair 1920-ci ilin mayında Gəncədə karvansarada vəfat edibmiş.

Onu 4 hambalın çiyində aparıb səbzkar qəbiristanında dəfn ediblərmiş. Sən demə, Hadinin meyitini yuyub dəfn edən adam-qəbiristan işçisi bütün bu illər boyu yaşayır, “qərib şairi”, onun kimsəsiz məzarını qoruyub saxlayırmış. Müəmma açılan kimi Hadinin məzarı şəhərin mərkəzinə - Gəncəçayın sahilinə köçürülür, üzərinə abidə qoyulur.

Beləliklə, bütün həyatını mədəniyyət, tərəqqi və səadət uğrunda ədəbi mübarizəyə sərf edən sənətkar sonda mənhus dövrənin qurbanı olur.

Sonda bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu da Məhəmməd Hadinin dilinin qəlizliyidir.

Böyük ədəbiyyatşünas alim, Hadi irsinin ən yaxşı tədqiqatçısı yazıçı Mir Cəlal Paşayev 1943-cü ildə yazmış olduğu “Şair-vətəndaş” adlı çox qiymətli bir məqaləsində Hadinin dilinin qəlizliyindən ürək ağrısı ilə şikayətlənərək yazırdı: “Hadi yaradıcılığının tarixi tələsikliyi orasındadır ki, şair bilavasitə xalq ilə dilləşə bilmir. Şairi ancaq ədəbiyyatçılar, ancaq tədqiqatçılar oxuyub anlayırlar. Şair ilə xalq arasında bir dilmanc rolunu görəndə bu tədqiqatçılar kənara çəkildimi, Hadi kütləvi Azərbaycan oxucusu üçün qapalı bir sandıqdır”.

Lakin bu o demək deyildi ki, M.Hadi ana dilini bilmirdi. Hadi ana dilini gözəl bilirdi, bu dildə şeir yazmağı da bacarırdı. Bunu isbat etmək üçün onun müxtəlif illərdə yazdığı şeirlərdən parçalara nəzər salmaq kifayətdir:

Məyus olma, amandır,
Məyus olmaq yamandır.
Qorxaq diləksiz yaşar,
Millətim qəhrəmandır.

Təəssüf ki, müəllif belə aydın dildə ancaq bir neçə şeir yazmışdır. Onun şeirlərinin böyük əksəriyyəti qəliz dildə yazılmışdır. Bunun səbəbi o zaman Hadi ilə eyni ruhda yazan Namiq Kamal, Tofiq Fikrət, Əbdülhaq Hamid kimi türk şairlərinin, həmçinin vaxtilə çalışdığı “Füyuzat” jurnalının yürütdüyü dil siyasətinin M.Hadiyə təsiri, habelə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qəliz dildə yazmağın bəzi yazıçılar üçün dəb halına düşməsi idi.

Hadinin əsərlərindəki fikirlərin çoxu bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmiş fikirlərdir. Şeirlərindən birində şair sabaha, “parlaq istiqbala” inamını ifadə edərkən o vaxtı görəcək nəsillərə üz tutub həsrətlə demişdi:

Ey ol vaxtı görəndə məsud, unutma bizləri,
yad et!

Şairin xəyalında bəslədiyi arzuların – azad, hürr vətən, demokratik quruluş, şəxsiyyət, vicdan və söz azadlıqlarının gerçək olduğu günlərdə yaşayan Azərbaycan xalqı hər zaman böyük şairi hörmətlə yad edəcək.

Xatirə QƏDİROVA

S.Mümtaz adına Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivinin aparıcı arxeoqrafı

Məqalənin hazırlanmasında S.Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində mühafizə edilən 1, 386, 526, 724 №-li fondların sənədlərindən istifadə edilmişdir.